

MACIEJ TRZCIŃSKI

ORCID: 0000-0002-6308-3187

Uniwersytet Wrocławski

maciej.trzcinski@uwr.edu.pl

Archeologia totalitaryzmów — możliwości i perspektywy badawcze

Słowa kluczowe: zbrodnie wojenne, ludobójstwo, archeologia totalitaryzmów.

THE ARCHEOLOGY OF TOTALITARIANISM: RESEARCH POSSIBILITIES AND PERSPECTIVES

Abstract

Contemporary methods used by archeology create prospects for a fuller investigation of crimes against peace and humanity and of war crimes. Due to the lack of written sources or the limited scope of information that results from them, attempts can be made to find and interpret material sources directly related to the events under study. The methods used by archeologists can finally effectively verify information already obtained from archival sources.

Today's archeology extends its reach to the present, and new specializations such as archeology of armed conflicts or archeology of totalitarianisms contribute to a better identification of, among others, the contemporary history of Poland. These specializations are used all over the world in the process of investigating crimes against humanity and accompany ongoing criminal investigations.

Keywords: war crimes, genocide, archeology of totalitarianisms.

Wprowadzenie

Problematyka zbrodni przeciwko pokojowi i ludzkości oraz przestępstw wojennych ma bez wątpienia interdyscyplinarny charakter. Kwestie z nią związane od dawna zajmują historyków, prawników (zwłaszcza zajmujących się

międzynarodowym prawem karnym)¹, ale również antropologów, specjalistów z zakresu medycyny sądowej oraz archeologów. Z kolei w trudnym procesie identyfikacji odnalezionych ofiar coraz większy udział ma genetyka sądowa.

Już na wstępie wypada przypomnieć, że ta kategoria przestępstw zyskała na gruncie prawa (zarówno międzynarodowego, jak i krajowego) szczególny status prawny. Zbrodnie te bowiem nie ulegają przedawnieniu, o czym wprost stanowi art. 43 Konstytucji RP² oraz art. 105 § 1 k.k.³ Osobne miejsce poświęcono im w kodeksie karnym (rozdz. XVI). Badania poświęcone zbrodniom przeciwko pokojowi, ludzkości oraz przestępstwom wojennym są również dobrze reprezentowane na gruncie rodzimej nauki, co niewątpliwie należy wiązać z dramatycznymi wydarzeniami z najnowszej historii Polski. Skutkiem oddziaływaniem obu totalitaryzmów, które przetoczyły się przez Polskę w okresie II wojny światowej oraz po jej zakończeniu, były przede wszystkim ogromne straty ludzkie, będące wynikiem zaplanowanej eksterminacji narodu polskiego⁴. Działania te określane były (i nadal są) w literaturze „zbrodniami hitlerowskimi” oraz „zbrodniami stalinowskimi”. Wejście w życie nowelizowanej wielokrotnie ustawy z dnia 18 grudnia 1998 roku o Instytucie Pamięci Narodowej — Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu⁵ (dalej: ustawa o IPN) spowodowało wprowadzenie pojęć zbrodni nazistowskich oraz zbrodni komunistycznych⁶. Konsekwencją prowadzenia badań historycznych stało się ponadto wprowadzenie do tego aktu prawnego nowego pojęcia zbrodni ukraińskich nacjonalistów, co jest związane z ludobójstwem, jakiego dopuścili się ukraińscy nacjonałiści na narodzie polskim, przede wszystkim na terenie byłego województwa wołyńskiego II RP w latach 1943–44.

W dyskursie utrwalił się termin „zbrodnie hitlerowskie”, który niekiedy zastępowany jest znacznie szerszym i mniej precyzyjnym terminem „zbrodnie niemieckie”. W kontekście powszechnie znanych faktów historycznych termin „zbrodnie hitlerowskie” wydaje się ze wszech miar adekwatny, bowiem uwzględnia on specyfikę zbrodni, które w ramach hitlerowskiej maszyny zagłady popełniały osoby

¹ Por. m.in. D. Drózd, *Zbrodnie ludobójstwa w międzynarodowym prawie karnym*, Warszawa 2012; T. Iwanek, *Zbrodnie ludobójstwa i zbrodnie przeciwko ludzkości w prawie międzynarodowym*, Warszawa 2015; B. Krzan, *Celowość kodyfikacji zbrodni przeciwko ludzkości przez Komisję Prawa Międzynarodowego ONZ*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 42, 2020, nr 2, s. 45–68.

² Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r. uchwalona przez Zgromadzenie Narodowe w dniu 2 kwietnia 1997 r., przyjęta przez Naród w referendum konstytucyjnym w dniu 25 maja 1997 r., podpisana przez Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej w dniu 16 lipca 1997 r., Dz.U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483.

³ Ustawa z dnia 6 czerwca 1997 r. — Kodeks karny, tekst jedn. Dz.U. z 2022 r. poz. 1138.

⁴ Por. m.in. P. Waingertner, *Eksterminacja obywateli Drugiej Rzeczypospolitej pod okupacją niemiecką w latach II wojny światowej*, [w:] *Las Natoliński. Miejsce zbrodni wojennej w listopadzie 1939 roku*, red. O. Ławrynowicz, K. Dziurdzia, Warszawa 2021, s.14–26.

⁵ Tekst jedn. Dz.U. z 2023 r. poz. 102.

⁶ *Ibidem*, art. 1 pkt 1 lit. a.

różnych narodowości, formalnie funkcjonujące w strukturach administracji i armii III Rzeszy⁷. Pojawiające się w ostatnich latach w przestrzeni publicznej kontrowersje dotyczące zamiennego używania obu pojęć wynikają, jak się wydaje, głównie z uwarunkowań politycznych. Stawianie znaku równości pomiędzy nimi nie wydaje się uzasadnione, a próba zastępowania dobrze już zidentyfikowanego pojęcia zbrodni hitlerowskich pojęciem zbrodni niemieckich jest swego rodzaju nadużyciem. Co do zasady, zwłaszcza na gruncie stosowania prawa, za podstawowe uznać trzeba przywołane już pojęcia zbrodni nazistowskich, zbrodni komunistycznych oraz zbrodni ukraińskich nacjonalistów.

Dopiero zmiany 1989 roku pozwoliły formalnie podjąć otwartą dyskusję, badania naukowe, a przede wszystkim ściganie sprawców tak zwanych zbrodni stalinowskich, dzisiaj powszechnie już nazywanych zbrodniami komunistycznymi, których legalną definicję odnajdujemy w art. 2 ust. 1 ustawy o IPN⁸. Termin „zbrodnie komunistyczne” zyskał w związku z wciąż prowadzonymi badaniami historycznymi znacznie szerszy chronologicznie kontekst. Trzeba przy tej okazji przypomnieć, że na skutek nowelizacji ustawy o IPN⁹ zbrodnie komunistyczne nie ulegają już przedawnieniu. Tym samym za powszechnie obowiązującą przyjmując można zasadę nieprzedawniania się ścigania tego typu przestępstw.

Specyfika zbrodni obu totalitaryzmów (hitlerowskiego i stalinowskiego), ich masowy charakter oraz fakt planowego realizowania tych przestępstw na przestrzeni wielu lat pozwala dzisiaj dokonać w świetle obowiązujących regulacji prawa międzynarodowego identyfikacji tych przestępstw jako zbrodni wojennych¹⁰

⁷ Powszechnie znane są zbrodnie popełniane przez ukraińską 14 Dywizję Grenadierów Waffen SS. W skład jednostek SS wchodził również Łotysze oraz Estończycy. Wspomnieć wypada również o kolaborujących z Niemcami Litwinach, którzy czynnie uczestniczyli między innymi w zbrodniach popełnianych w latach 1941–1944 w Ponarach. Nie można wreszcie zapomnieć o czynnym zaangażowaniu Austriaków w proces eksterminacji realizowany przez hitlerowskie Niemcy.

⁸ Artykuł 2 ust. 1: Zbrodniami komunistycznymi, w rozumieniu ustawy, są czyny popełnione przez funkcjonariuszy państwa komunistycznego w okresie od dnia 8 listopada 1917 r. do dnia 31 lipca 1990 r., polegające na stosowaniu represji lub innych form naruszania praw człowieka wobec jednostek lub grup ludności, bądź w związku z ich stosowaniem, stanowiące przestępstwa według polskiej ustawy karnej obowiązującej w czasie ich popełnienia. Zbrodniami komunistycznymi są również czyny popełnione przez tych funkcjonariuszy w okresie, o którym mowa w zdaniu poprzedzającym, zawierające znamiona czynów zabronionych określonych w art. 187, 193 lub 194 rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej z dnia 11 lipca 1932 r. — Kodeks karny albo art. 265 § 1, art. 266 § 1, 2 lub 4 lub art. 267 ustawy z dnia 19 kwietnia 1969 r. Kodeks karny, dokonane przeciwko dokumentom w rozumieniu art. 3 ust. 1 i 3 ustawy z dnia 18 października 2006 r. o ujawnianiu informacji o dokumentach organów bezpieczeństwa państwa z lat 1944–1990 oraz treści tych dokumentów (tekst jedn. Dz.U. z 2020 r. poz. 2141) na szkodę osób, których te dokumenty dotyczą.

⁹ Ustawa z dnia 15 lipca 2020 r. o zmianie ustawy o Instytucji Pamięci Narodowej — Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, Dz.U. z 2020 r. poz. 1273.

¹⁰ Taki charakter miały na przykład zbrodnie objęte wspólnym określeniem tak zwanej zbrodni katyńskiej. Zbrodnie wojenne określa art. 6 (b) Statutu Międzynarodowego Trybunału

i zbrodni ludobójstwa¹¹. Problematyka z nimi związana była i nadal jest przedmiotem naukowych analiz nie tylko historyków, ale i prawników, bowiem zbrodnie te wciąż są popełniane¹². Swoją rolę w badaniach nad tego typu przestępstwami ma również archeologia.

Główna Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, jako pionier śledczy IPN, kontynuuje działania prowadzone uprzednio przez Główną Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w Polsce¹³. Zbrodnie, o których mowa w art. 1 pkt 1 lit. a ustawy o IPN, zgodnie z art. 45 tejże ustawy ścigane są w ramach przyznanych kompetencji przez prokuratorów Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu¹⁴ w reżimie procedury karnej, tym samym w procesie poszukiwań oraz identyfikacji ofiar organ procesowy może korzystać z pomocy biegłych oraz specjalistów. Wypada przy tej okazji przypomnieć, że w poszukiwaniu tego typu ofiar zaangażowani są pracownicy Biura Poszukiwań i Identyfikacji IPN, w tym archeolodzy¹⁵.

Wojskowego w Norymberdze: „pogwałcenie praw i zwyczajów wojennych. Takie pogwałcenie będzie obejmowało, ale nie będzie ograniczone do morderstw, złego obchodzenia się lub deportacji na roboty przymusowe albo w innym celu ludności cywilnej na okupowanym obszarze lub z tego obszaru, do mordowania lub złego obchodzenia się z jeńcami wojennymi lub osobami na morzu; do zabijania zakładników; do rabunku własności publicznej lub prywatnej; do bezmyślnego burzenia osiedli, miast lub wsi albo do spustoszeń nie usprawiedliwionych koniecznością wojenną”.

¹¹ Termin ten trafił do języka prawnego za sprawą polskiego prawnika Rafała Lemkina jako efekt doświadczeń związanych z eksterminacją realizowaną przez hitlerowskie Niemcy. Definicję ludobójstwa odnajdujemy w art. II Konwencji w sprawie zapobiegania i karania zbrodni ludobójstwa, uchwalonej przez Zgromadzenie Ogólne Narodów Zjednoczonych dnia 9 grudnia 1948 r. (ratyfikowanej zgodnie z ustawą z dnia 18 lipca 1950 r.), Dz.U. z 1952 r. Nr 2, poz. 9: „W rozumieniu Konwencji niniejszej ludobójstwem jest którykolwiek z następujących czynów, dokonany w zamiarze zniszczenia w całości lub części grup narodowych, etnicznych, rasowych lub religijnych, jako takich: a) zabójstwo członków grupy, b) spowodowanie poważnego uszkodzenia ciała lub rozstroju zdrowia psychicznego członków grupy, c) rozmyślne stworzenie dla członków grupy warunków życia, obliczonych na spowodowanie ich całkowitego lub częściowego zniszczenia fizycznego, d) stosowanie środków, które mają na celu wstrzymanie urodzin w obrębie grupy, e) przymusowe przekazywanie dzieci członków grupy do innej grupy”.

¹² Przykładami zbrodni ludobójstwa będzie eksterminacja ludności bośniackiej podczas konfliktu na Bałkanach (za „akty ludobójstwa” uznane zostały masakra w Srebrenicy w 1995 r. oraz, początkowo, zbrodnie na cywilach przeprowadzone podczas oblężenia Żepy) lub zbrodnie popełniane podczas wojny w Rwandzie w 1994 r. Niestety rosyjska agresja na Ukrainę, która rozpoczęła się w lutym 2022 r. potwierdza dobitnie, że zbrodnie wojenne są wciąż popełniane. Międzynarodowy Trybunał Karny wszczął śledztwo w tej sprawie. Szerzej: [kk/now, Międzynarodowy Trybunał Karny wszczął śledztwo w sprawie wydarzeń na Ukrainie](https://www.ictj.org/en/news/ukraine-ukraine-war-crimes-international-criminal-court-investigating), TVN24, 3.03.2022, <https://tvn24.pl/najnowsze/atak-rosji-na-ukraine-zbrodnie-wojenne-miedzynarodowy-trybunal-karny-wszczal-sledztwo-5620679> (dostęp: 3.03.2022).

¹³ Ustawa o IPN przyznała prokuratorom Komisji pełne uprawnienia procesowe oskarżyciela publicznego. Szerzej: T. Stadnicki, *Funkcja śledcza Instytutu Pamięci Narodowej — Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu*, „Prokuratura i Prawo” 2006, nr 6, s. 102–107.

¹⁴ Szerzej rozdz. 5 ustawy o IPN (*Funkcje śledcze Instytutu Pamięci*).

¹⁵ Wydział Archeologii, Biuro Poszukiwań i Identyfikacji IPN, <https://poszukiwania.ipn.gov.pl/> (dostęp: 25.02.2022).

Działania związane z poszukiwaniami ofiar zbrodni wojennych i zbrodni ludobójstwa prowadzone są często przez specjalistyczne, międzynarodowe organizacje humanitarne zajmujące się poszukiwaniami osób zaginionych. Największą tego typu organizacją jest The International Commission on Missing Persons (ICMP)¹⁶. Organizacja ta, stale współpracująca z Międzynarodowym Trybunałem Karnym w Hadze, prowadziła między innymi poszukiwania oraz ekshumacje ofiar ludobójstwa, jakiego dopuścili się Serbowie dokonując masowych mordów na społeczności Bośniackiej w 1995 roku. W ostatnich latach eksperci związani z ICMP prowadzili również (z powodzeniem) poszukiwania ofiar konfliktów zbrojnych w Iraku oraz Syrii. W pracach poszukiwawczych oraz ekshumacjach obok antropologów sądowych uczestniczyli również archeolodzy. W próby odnalezienia ofiar konfliktów zbrojnych zaangażowana jest również amerykańska organizacja DPAA (Defense POW/MIA Accounting Agency), która zajmuje się przede wszystkim poszukiwaniami zaginionych podczas konfliktów zbrojnych amerykańskich żołnierzy — zarówno poległych podczas działań wojennych, jak i jeńców wojennych. W interdyscyplinarnych działaniach tej organizacji kluczową rolę odgrywają archeolodzy.

Archeologia czasów najnowszych

Dla dzisiejszej archeologii cezura chronologiczna nie jest już nieprzekraczalną barierą, a badania prowadzone w jej ramach coraz częściej dotyczą wydarzeń współczesnych. Funkcjonujące na gruncie prawa krajowego definicje zabytku¹⁷ oraz zabytku archeologicznego¹⁸ nie odnoszą się wprost do jego wieku, posługując się między innymi trudnym do sprecyzowania określeniem „świadcstwa minionej epoki”. Trzeba przy tej okazji przypomnieć, że legalna definicja badań archeologicznych również nie odnosi się w żaden sposób do cezury czasowej¹⁹. Także w doktrynie konserwatorskiej upowszechnił się pogląd, że o tym, czy

¹⁶ O ścisłej współpracy archeologów z tą organizacją szerzej: I. Hanson, *Forensic Archaeology and the International Commission on Missing Persons: Setting Standards in an Integrated Process*, [w:] *Forensic Archaeology: A Global Perspective*, red. W.J. Mike Groen, N. Marquez-Grant, R.C. Janaway, Hoboken 2015, s. 415–425.

¹⁷ Art. 3 pkt 1 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (tekst jedn. Dz.U. z 2003 r. Nr 162, poz. 1568 ze zm.): „Zabytek — nieruchomość lub rzecz ruchoma, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową”.

¹⁸ *Ibidem*, art. 3 pkt 4: „Zabytek archeologiczny — zabytek nieruchomy, będący powierzchnią, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z warstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem”.

¹⁹ *Ibidem*, Art. 3 pkt 11: „badania archeologiczne — działania mające na celu odkrycie, rozpoznanie, udokumentowanie i zabezpieczenie zabytku archeologicznego”.

mamy do czynienia z zabytkami archeologicznymi, nie decyduje ich wiek, a specyficzny kontekst kulturowy oraz fakt ich pozyskania w toku badań archeologicznych²⁰. Rozwój badań historycznych dotyczących czasów współczesnych, jak również intensyfikacja inwestycji budowlanych, którym często towarzyszą badania archeologiczne, spowodował w ostatnich dekadach (również w Polsce) wyodrębnienie nowych specjalizacji archeologicznych²¹. Polem działania szeroko rozumianej archeologii historycznej są badania czasów znanych z opisów historycznych. W Polsce jeszcze w latach osiemdziesiątych XX wieku badania te kończyły się na okresie średniowiecza. Zmiany polityczne i społeczno-gospodarcze po 1989 roku spowodowały gwałtowny rozwój różnego rodzaju inwestycji budowlanych dotyczących między innymi rozbudowy i modernizacji zabudowy staromiejskiej (na przykład w Gdańsku, Krakowie czy Wrocławiu), budowy sieci wodno-kanalizacyjnych, dróg czy autostrad. Realizacja tych inwestycji oraz towarzyszące im często tak zwane wyprzedzające lub ratownicze badania archeologiczne, wynikające wprost z zaleceń konserwatorskich, poniekąd wymusiły na archeologach poszerzenie spektrum naukowych zainteresowań. Początkowo dotyczyło to okresu wczesno- i późnonowoczesnego, by ostatecznie obejmując także współczesność²². Obecnie w ramach archeologii historycznej badaniom naukowym poddawana jest nie tylko tradycyjna aktywność człowieka, związana przede wszystkim z osadnictwem, lecz także miejsca związane z prowadzeniem działań wojennych.

Archeologia konfliktów zbrojnych lub nieco węższa specjalizacja, jaką jest archeologia pól bitewnych, to stosunkowo nowe dyscypliny badawcze, które uprawiane są z powodzeniem również w Polsce²³. Także w ich obrębie badacze nie są związani ograniczeniami chronologicznymi. Rozpoznawane są zatem zarówno pola bitewne antyku, jak i obu ostatnich wojen światowych²⁴. Szeroki zakres archeologii konfliktów zbrojnych dotyczy rozpoznania śladów materialnych związanych nie tylko z badaniem pól bitewnych, lecz również innych działań towarzyszących wojnom, w tym między innymi eksterminacji ludności cywilnej.

²⁰ Koncepcja ta pozostaje w zgodzie z definicją dziedzictwa archeologicznego, którą definiuje art.1 ratyfikowanej przez Polskę Europejskiej konwencji o ochronie dziedzictwa archeologicznego (poprawiona), sporządzona w La Valetcie dnia 16 stycznia 1992 r., Dz.U. z 1996 r. Nr 120, poz. 564.

²¹ K. Kajda, D. Kobińska, *Archeologia współczesności jako odpowiedź na kryzys dyscypliny*, „Ochrona Zabytków” 2007, nr 2, s. 27–41; J. Piekalski, *Archeologia historyczna w Europie Środkowej*, „Ochrona Zabytków” 2017, nr 2, s. 5–11.

²² Szerzej: A. Zalewska, *Archeologia czasów współczesnych w Polsce. Tu i teraz*, [w:] *Archeologia współczesności*, red. A. Zalewska, Warszawa 2016, s. 21–39.

²³ Szerzej: J. Wrzosek, *Od archeologii pól bitewnych do archeologii konfliktów*, [w:] *Materiałne pozostałości konfliktów i zbrodni XX wieku w świetle najnowszych badań archeologicznych*, red. H. Mik, W. Węglińska, Gdańsk 2019, s. 32–42.

²⁴ Por. m.in.: T. Lynch, J. Cooksey, *Battlefield Archaeology*, Chalford 2007; *Schlachtfeldarchäologie. Battlefield Archaeology*, red. H. Meller, Halle 2009.

Zupełnie odrębną specjalizacją wydaje się być w tym kontekście archeologia totalitaryzmów, ukierunkowana już ściśle na badania powiązane z popełnianymi zbrodniami przeciwko ludzkości, które — jak już wiemy — nie ulegają przedawnieniu. Z tego powodu trudno porównywać tradycyjnie prowadzone badania archeologiczne do udziału archeologów w badaniach zbrodni przeciwko ludzkości. Działania takie realizowane są przede wszystkim w ramach procedury karnej przez uprawnione do tego organy. Można w dużym uproszczeniu powiedzieć, że archeolodzy uczestniczą w prowadzonym śledztwie przeważnie jako powołani przez organy procesowe biegli lub specjaliści. O przebiegu prac decyduje zatem prokurator, natomiast archeolog powinien jedynie realizować powierzone mu zadania. Dotyczą one zwłaszcza poszukiwania miejsc pochówku ofiar, a w przypadku ich lokalizacji — przeprowadzenia specjalistycznych oględzin połączonych z dokumentacją. Wypracowana przez archeologię metodyka prac terenowych pozwala na ujawnienie śladów badanego zdarzenia oraz dokonanie jego rekonstrukcji. Zabezpieczone podczas prac terenowych przedmioty (na przykład rzeczy osobiste ofiar, broń lub amunicja) mogą stanowić cenny materiał dowodowy oraz przyczynić się do skutecznego zidentyfikowania odnalezionych ofiar²⁵. Udział archeologów w tego typu działaniach może ponadto przyczynić się do rozpoznania *modus operandi* sprawców i pozwolić na ich jednoznaczną identyfikację. Zabezpieczony w toku badań materiał może mieć cenne walory dowodowe w toczącym się później postępowaniu przygotowawczym i sądowym.

O skuteczności udziału archeologów w tego typu pracach mogą przekonywać między innymi badania prowadzone w związku z poszukiwaniami jeńców wojennych obozu jenieckiego w Żaganiu²⁶ lub realizowane przez lata poszukiwania i identyfikacje ofiar tak zwanej zbrodni katyńskiej²⁷. Udział archeologów w tego typu działaniach ma międzynarodowy charakter i stanowi już swego rodzaju standard — czynności z ich udziałem prowadzone były zarówno w związku z konfliktem na Bałkanach w połowie lat dziewięćdziesiątych XX wieku, jak i poszukiwaniem ofiar wojny domowej w Hiszpanii²⁸. Trzeba przy tej okazji przypomnieć o archeologii sądowej, wykorzystywanej przede wszystkim przez organy

²⁵ O możliwościach specjalistycznych badań dokumentów odkrytych przy ofiarach tego typu zbrodni por. m.in. R. Cieśla *et al.*, *Interdisciplinary Examination of Documents of Historical Significance*, „International Journal of Conservation Science” 11, 2020, nr 3, s. 669–678.

²⁶ Szerzej: T. Sojka, *Kryminalistyczna problematyka zbrodni Wehrmachtu na jeńcach wojennych*, t. 1–2, Poznań 1974. [niepublikowana rozprawa doktorska; maszynopis w Katedrze Kryminalistyki UW].

²⁷ Szerzej: A. Kola, *Archeologia zbrodni. Oficerowie polscy na cmentarzu ofiar NKWD w Charkowie*, Toruń 2005.

²⁸ Por. *The Scientific Investigations of Mass Graves: Towards Protocols and Standard Operating Procedures*, red. M. Cox *et al.*, Cambridge 2008; M. Djurić, A. Starović, *Forensic Archaeology in Serbia: From Exhumation to Excavation*, [w:] *Forensic Archaeology: A Global Perspective*, s. 149–157; F. Etcheberria *et al.*, *Contemporary Exhumations in Spain: Recovering the Missing from the Spanish Civil War*, [w:] *Forensic Archaeology: A Global Perspective*, s. 489–497.

ścigania w działaniach związanych z lokalizacją ukrytych zwłok (w tym również ofiar współcześnie popełnianych przestępstw kryminalnych), a także w procesie ekshumacji zwłok oraz przy prowadzeniu oględzin na miejscu katastrof masowych. Ta wąsko specjalizowana dyscyplina z zakresu nauk sądowych angażowana jest również w poszukiwania ofiar konfliktów zbrojnych oraz represji reżimów totalitarnych²⁹.

Na gruncie rodzimej nauki archeologii ugruntował się już termin „archeologia totalitaryzmów”, co jest wynikiem prowadzonych od lat badań nad zbrodniami popełnianymi zarówno przez nazistowskie Niemcy, jak i Związek Radziecki. Ogrom ofiar, który pochłonęła zbrodnia obu totalitaryzmów powoduje, że badania takie wciąż są prowadzone. Wypada przy tej okazji przypomnieć, że badania w tym zakresie prowadzone były w związku z wspomnianą już zbrodnią katyńską — nie tylko w samym Katyniu³⁰, ale też w Charkowie czy Bykowni. Archeolodzy uczestniczyli w badaniach byłych obozów zagłady między innymi w Bełżcu³¹ oraz Sobiborze³². Prace takie prowadzone były również na terenie dawnego obozu koncentracyjnego w Stutthofie³³. Archeologicznej weryfikacji poddano także miejsce nazistowskiej zbrodni w Lesie Natolińskim³⁴. Od lat przy współudziale archeologów z powodzeniem prowadzone są też badania zbrodni komunistycznych na terenie Polski, co potwierdzają liczne publikacje³⁵. Zasadniczym celem tego typu prac jest wciąż odnalezienie oraz identyfikacja ofiar. W dobie rozwijających się badań naukowych, w tym również genetyki sądowej, wzrastają możliwości identyfikacyjne, co z kolei ma oczywisty wpływ na możliwości upamiętnienia zidentyfikowanych ofiar. Proces ten, mimo upływu czasu ma znaczenie humanitarne bowiem przywraca rodzinom ofiar fundamentalne prawo do pochówku. W związku z prowadzonymi od lat z powodzeniem poszukiwaniami ofiar obu totalitaryzmów zaistniała konieczność stworzenia Polskiej

²⁹ Szerzej: *Archeologia sądowa w teorii i praktyce*, red. M. Trzcíński, Warszawa 2013; *Forensic Archaeology: A Global Perspective*.

³⁰ *Katyń w świetle badań terenowych 1994–1995*, red. M. Głosek, Toruń 2004.

³¹ Por. A. Kola, *Badania archeologiczne na terenie byłego niemieckiego nazistowskiego obozu zagłady w Bełżcu*, [w:] *Archeologia totalitaryzmu. Ślady represji 1939–1956*, red. O. Ławrynowicz, J. Żelazko, Łódź 2015, s. 95–134.

³² Por. A. Kola, *Sprawozdanie z archeologicznych badań na terenie b. obozu zagłady Żydów w Sobiborze w 2000 r.*, „Przeszłość i Pamięć. Biuletyn Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa” 2000, nr 3, s. 89–92.

³³ A. Kwapiński, M. Piskorski, W. Molski, *Poszukiwania zabytków pod nadzorem archeologicznym na terenie dawnego niemieckiego nazistowskiego obozu koncentracyjnego i zagłady w Stutthof*, [w:] *Archeologia w miejscach pamięci. Prace archeologiczne a nielegalne poszukiwania. Przestępczość wobec dziedzictwa archeologicznego oraz martyrologicznego*, red. K. Krawczyk, Sztutowo 2019, s. 17–28.

³⁴ Por. *Las Natoliński...*

³⁵ K. Szwaagrzyk, *Straceni na Dolnym Śląsku 1945–1956*, Wrocław-Rzeszów 2002; K. Szwaagrzyk, *Cmentarz Osobowicki we Wrocławiu. Pola ofiar komunizmu*, Warszawa 2021.

Bazy Genetycznej Ofiar Totalitaryzmów, której działania usprawniają proces identyfikacji odnajdowanych osób.

Perspektywy badań

Mówiąc o perspektywach praktycznego wykorzystania metod archeologicznych w związku z badaniami zbrodni przeciwko pokojowi, ludzkości i przestępstw wojennych, warto wspomnieć o zbrodniach popełnianych przez Niemców w związku z budową kompleksu Riese w Górach Sowich³⁶. Obiekt ten, budowany przez nazistów już od 1943 roku, nie został ostatecznie zakończony z powodu konieczności przerwania prac w styczniu/lutym 1945 roku. Przeznaczenie szeregu podziemnych sztolni jakie zostały wybudowane w jego obrębie³⁷ nie zostało jednoznacznie wyjaśnione. Wśród licznych (i wciąż formułowanych) hipotez na jego temat dominują jednak te, które wskazują na budowę szeregu ukrytych schronów oraz fabryk pracujących na potrzeby przemysłu zbrojeniowego III Rzeszy. Zdekompletowana dokumentacja oraz niejednoznaczne zeznania świadków nie pozwalają do dziś precyzyjnie określić funkcji tego nietypowego obiektu, rozpalając wyobraźnię rzeszy osób od lat zainteresowanych wyjaśnieniem otaczającej go tajemnicy³⁸. Trzeba przy tej okazji przypomnieć, iż do budowy Riese Niemcy zaangażowali jeńców (w tym również jeńców wojennych), którzy w iście katorżniczych warunkach pracowali przy drażeniu sztolni. W pracach tych uczestniczyli przede wszystkim jeńcy obozu KL Gross-Rosen, którzy rozlokowani zostali w bezpośrednim sąsiedztwie budowanego kompleksu (między innymi w Walimiu, Głuszycy i Kolcach). Z obszernych zeznań świadków, przesłuchiowanych w toku prowadzonego przez okręgową Komisję Badania Zbrodni Hitlerowskich w latach 1967–70 śledztwa, wyłania się obraz licznych zbrodni towarzyszących budowie kompleksu Riese³⁹. Pracujący tam przymusowi robotnicy byli mordowani, ginęli w wypadkach, wreszcie umierali na skutek chorób i wycieńczenia. Pojawiły się również informacje o prowadzeniu

³⁶ Por. m.in.: *Historia AL. Riese*, Muzeum Gross-Rosen w Rogoźnicy, <https://www.gross-rosen.eu/historia-kl-gross-rosen/historia-al-riese/> (dostęp 27.01.2022).

³⁷ Obecnie część kompleksu stała się atrakcją turystyczną. Dla zwiedzających udostępniono między innymi sztolnie Walim-Reczka, Głuszycza, Osówka oraz Włodarz.

³⁸ Stąd też wciąż pojawiają się różnego rodzaju opracowania, przeważnie o charakterze popularno-naukowym, publicystycznym a niekiedy sensacyjnym, które skutecznie podtrzymują tajemniczą atmosferę wokół kompleksu, nie wyjaśniając jednak zasadniczych wątpliwości wokół niego, por. J. Kowalski, R.J. Kudelski, Z. Rekuć, *Tajemnice Riese*, Kraków 2009; J. Lamparska, *Ostatni świadek. Historia strażników hitlerowskich skarbów*, Kraków 2022; R. Mróz, *Projekt Riese*, Poznań 2022.

³⁹ Por. m.in. M. Maciejewski, *Filie obozu koncentracyjnego Gross-Rosen w Górach Sowich (1943–1945)*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 1, 1974, s. 117–142.

na jeńcach obozu Gross-Rosen eksperymentów medycznych⁴⁰. Ogromna śmiertelność, która towarzyszyła pracom⁴¹, wiązała się z koniecznością pochowania ciał zmarłych. Zwłoki, jak wynika z relacji świadków, chowano w zbiorowych mogiłach w górach bądź odsyłano do krematorium znajdującego się w niedalekim KL Gross-Rosen⁴². Pojawiają się również informacje wskazujące o „paleniu zwłok prądem” w sztolniach⁴³. W przypadku więźniów z podobozu w Głuszycy odnotowano informacje, że zwłoki ofiar grzebane były na cmentarzu w Kolcach oraz w dołach o długości 30 m i szerokości 10 m, których lokalizacja jest nieznana. Z zebranych informacji wynika, że więźniowie podczas prac rozlokowani zostali zarówno w zaadaptowanych budynkach, specjalnie wybudowanych barakach jak i prowizorycznie przystosowanych ziemiankach. Dokładna liczba ofiar nie jest do dziś znana⁴⁴, jednak w opracowaniach naukowych dość często zwraca się uwagę na udokumentowany fakt skreślenia w grudniu 1944 roku z ewidencji KL Gross-Rosen 20 tys. więźniów⁴⁵. Trzeba przy tej okazji zauważyć, że na cmentarzu w Kolcach pochowano około 2 tys. ofiar⁴⁶, a miejsca pozostałych pochówków są znane jedynie orientacyjnie i nie były dotąd weryfikowane⁴⁷. W świetle rozpoznanych faktów szczególnie istotne wydają się dwie zasadnicze wątpliwości. Pierwsza z nich dotyczy określenia miejsc lokalizacji grobów masowych ofiar, druga rozpoznania funkcjonującej infrastruktury obozów, w których przetrzymywani byli więźniowie. Dotychczasowe (skądinąd szczątkowe) informacje pozwalają rzucić nieco światła przede wszystkim na obozy istniejące w Walimiu, Głuszycy i Kolcach. Ze źródeł archiwalnych oraz zeznań świadków wynika jednak niezbicie, że w okolicy Wałbrzycha i na terenie samego miasta funkcjonowały kolejne obozy pracy przymusowej⁴⁸.

Mimo licznych prób zbadania tych kwestii, jak dotąd nie udało się udokumentować ani zakresu i przeznaczenia kompleksu Riese, ani pełnego rozmiaru popełnionych tam zbrodni. Nasza wiedza na temat liczby, narodowości i warunków życia codziennego więźniów (w przeciwieństwie do okoliczności ich śmierci: wycieńczenia katorżniczą pracą, chorób czy mordów) również pozostaje

⁴⁰ Por. J. Lamparska, *Imperium małych piekieł. Mroczne tajemnice obozu Gross-Rosen*, Kraków 2019.

⁴¹ W niektórych relacjach pojawiają się informacje o śmierci 50 więźniów dziennie. M. Maciejewski, *Filie obozu...*, s. 125.

⁴² *Ibidem*, s. 126.

⁴³ *Ibidem*, s. 130.

⁴⁴ Za bezsporną przyjmuje się udokumentowaną liczbę 3045 zmarłych, którą podaje B. Cybulski, *Z badań nad śmiertelnością wśród więźniów KL Gross-Rosen w Górach Sowich w latach 1944–1945*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 8, 1982, s. 281.

⁴⁵ M. Maciejewski, *Filie obozu...*, s. 126.

⁴⁶ Pojawiają się tu zasadnicze rozbieżności, bowiem świadkowie wskazywali nawet na 16 tys. ofiar, które pochowane miałyby być na tym cmentarzu, por. *ibidem*, s. 140.

⁴⁷ O problemach z określeniem zarówno liczby pracujących w kompleksie Riese więźniów, jak i ofiar śmiertelnych por. B. Cybulski, *Z badań nad śmiertelnością...*, s. 275–307.

⁴⁸ M. Maciejewski, *Filie obozu...*, s. 142.

niepełna. Problem ten dotyczy nie tylko Gór Sowich, lecz również innych filii KL Gross-Rosen, na przykład podobozów funkcjonujących w Brzegu Dolnym czy Kamiennej Górze⁴⁹.

Jak się okazuje, główny obóz Gross Rosen (Rogoźnica) wciąż może zaskoczyć badaczy. Na terenie funkcjonującego w tym miejscu muzeum w 2017 roku odkryto roku masową mogiłę zmarłych i zamordowanych podczas ewakuacji obozu więźniów. Zwłoki ukryte zostały w tak zwanej szczelinie przeciwlotniczej (rodzaj ziemnego schronu) a następnie zasypane⁵⁰. W pracach związanych z eksploracją tego nietypowego pochówku uczestniczyli archeolodzy z Biura Poszukiwań i Identyfikacji IPN⁵¹. Paradoksalnie może się zatem okazać, że nawet miejsca objęte specjalną formą ochrony prawnej⁵², posiadające status Pomnika Zagłady, nie zostały do końca przebadane, i to zarówno pod kątem historycznym jak i archeologicznym. Potwierdzeniem tego stanu rzeczy mogą być chociażby odnotowywane na terenie Muzeum Auschwitz-Birkenau przestępstwa, z których część dotyczy przywłaszczenia przez zwiedzających części infrastruktury obozowej, a niekiedy także rzeczy osobistych ofiar, które znajdowały się między innymi w ruinach zburzonych baraków obozowych⁵³.

Wobec braku źródeł pisanych, ich małej wiarygodności lub niejednoznaczności zawartych w nich informacji, możemy posiłkować się metodami, którymi posługuje się współczesna archeologia. Można je wykorzystać również do weryfikacji informacji wynikających z zachowanych źródeł pisanych. Nowoczesne technologie pozwalają dziś na prowadzenie prospekcji opartych o analizę zdjęć lotniczych i satelitarnych w celu zlokalizowania poszukiwanych obiektów, na przykład grobów masowych czy nieczytelnych już w terenie śladów infrastruktury obozowej. W badaniach tego typu powszechnie wykorzystywane jest laserowe skanowanie

⁴⁹ Badania w tym zakresie prowadzili między innymi A. Konieczny, *Obozy spółki akcyjnej Śląska Wspólnota Przemysłowa w Górach Sowich w latach 1943–1944*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 6, 1980, s. 277–299; B. Cybulski, *Z badań nad śmiertelnością...*, s. 275–307; B. Cybulski, *Analiza stanu więźniów w podobozach KL Gross-Rosen kompleksu „Riese” w latach 1944–1945*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 7, 1981, s. 259–292.

⁵⁰ Dokładną lokalizację wskazywał uprzednio świadek, ale nie została zweryfikowana.

⁵¹ Postępowanie w tej sprawie prowadzone jest przez Oddziałową Komisję Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu we Wrocławiu, sygn. akt S 78.2017 Zn.

⁵² Ustawa z dnia 7 maja 1999 r. o ochronie terenów byłych hitlerowskich obozów zagłady, tekst jedn. Dz.U. z 2015 r. poz. 2120, art. 2: „Pomnikami Zagłady są tereny, na których są położone: 1) Pomnik Męczeństwa w Oświęcimiu; 2) Pomnik Męczeństwa na Majdanku; 3) Muzeum „Stutthof” w Sztutowie; 4) Muzeum Gross-Rosen w Rogoźnicy; 5) Mauzoleum Walki i Męczeństwa w Treblince; 6) Muzeum Martyrologiczne — Obóz w Chełmnie nad Nerem; 7) Muzeum Byłego Obozu Zagłady w Sobiborze; 8) były Obóz Zagłady w Bełżcu”.

⁵³ Szerzej: O. Jakubowski, *Przestępczość przeciwko dziedzictwu martyrologicznemu związanemu z Holocaustem — zarys zagadnienia*, [w:] *Przestępczość przeciwko dziedzictwu kulturowemu. Diagnoza, zapobieganie, zwalczanie*, red. M. Trzciński, O. Jakubowski, Wrocław 2016, s. 103–114; M. Trzciński, *Przestępczość przeciwko dziedzictwu martyrologicznemu — uwagi wstępne*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 42, 2020, nr 3, s. 83–97.

terenu (LIDAR), które wskazuje na zmiany w ukształtowaniu terenu, obrazując umocnienia, wkopy, nasypy itp. W ramach tak zwanych badań nieinwazyjnych archeologia powszechnie korzysta też z prospekcji geofizycznej, która umożliwia ujawnienie anomalii znajdujących się w gruncie oraz pod wodą. Do poszukiwań fundamentów niewidocznych „gołym okiem” obiektów używane są między innymi georadary, pomocna może okazać się również metoda elektrooporowa⁵⁴. Wszelkie ujawnione anomalie mogą zostać zweryfikowane metodami inwazyjnymi przy pomocy odwiertów geologicznych lub wkopów sondażowych. Metody nieinwazyjne, zwłaszcza skaningu laserowego były ostatnio wykorzystywane w związku z badaniami przywoływanego już kompleksu Riese w Górach Sowich⁵⁵. Wyniki tych badań są obiecujące i domagają się podjęcia terenowych prac wykopaliskowych. Nowe technologie niewątpliwie umożliwiają kontynuowanie i rozwijanie badań opartych dotąd wyłącznie na archiwaliach. Niekompletność dokumentacji i ograniczona wiarygodność zachowanych zeznań świadków powoduje, że stan naszej wiedzy na temat badań wielu obiektów związanych ze zbrodniami obu totalitaryzmów, z którymi powiązana jest historia najnowsza Polski, jest wciąż niewystarczający.

Rozwijające się nowe specjalizacje, przede wszystkim archeologia konfliktów zbrojnych oraz mająca nieco węższą konotację archeologia totalitaryzmów, otwierają nową perspektywę badawczą, która pozwala na pełniejsze wyjaśnienie zbrodni poprzez rozpoznanie ich zachowanych śladów materialnych. Pośród badanych obiektów obok miejsc kaźni coraz częściej znajdują się miejsca pracy przymusowej, których rozpoznanie pozwala na zrekonstruowanie życia codziennego więźniów⁵⁶. Na terenie Polski znajdują się miejsca o charakterze martyrologicznym ściśle powiązane ze zbrodnictwami działań obu okupantów (niemieckiego i sowieckiego). Część z nich jest dobrze rozpoznana i otoczona właściwą ochroną prawną, choć przywołany przykład odnalezienia w 2017 roku masowego grobu na terenie obozu Gross-Rosen może budzić niepokój. W dalszym ciągu istnieje jednak szereg miejsc kaźni i przymusowej pracy, które nie zostały naukowo

⁵⁴ Szerzej: M. Trzcíński, *Kryminalistyka i archeologia sądowa w procesie poszukiwania ukrytych zwłok*, Warszawa 2021, s. 171–232; A. Górecki, *Metody wykorzystywane przez polskich kryminalistów i archeologów przy eksploracji mogił — różnice i zbieżności*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Arcaeologica” 2017, nr 32, s. 23–42.

⁵⁵ A. Kamola *et al.*, *Forgotten Nazi Forced Labour Camps: Arbeitslager Riese (Lower Silesia, SE Poland) and the Use of Archival Aerial Photography and Contemporary LiDAR and Ground Truth Data to Identify and Delineate Camp Areas*, „Remote Sensing” 12, 2020, nr 11, 1802, doi:10.3390/rs12111802.

⁵⁶ Przykładem mogą tu być między innymi prace archeologiczne prowadzone przez czeskich archeologów w Rolavie, gdzie w czasie II wojny światowej znajdowała się kopalnia cynku, w której przymusowo pracowali jeńcy wojenni. Szerzej: P. Hasil, D. Novák, J. Hasil, *Smrt dohu Sauerstuck/Rolava (okres Sokolov). Zánik důlního závodu v mezioborové perspektivě*, „Archeologia Historica” 40, 2015, nr 1, s. 179–205.

rozpoznane ani otoczone ochroną prawną⁵⁷. Kontynuowanie nie zawsze zakończonych ostatecznie badań terenowych w miejscach związanych z martyrologią, jak również rozpoczęcie badań w miejscach rozpoznanych jedynie wstępnie na podstawie źródeł pisanych, wydaje się koniecznością. Zasadniczym celem badawczym jest wciąż odnalezienie i identyfikacja ofiar oraz właściwe upamiętnienie miejsc. Aktywność archeologii zaangażowanej w proces badań nad ofiarami obu totalitaryzmów wpisuje się również w szerszą problematykę ochrony dziedzictwa martyrologicznego, której zaczęto poświęcać w ostatnich latach więcej uwagi⁵⁸.

Bibliografia

- Archeologia sądowa w teorii i praktyce*, red. M. Trzcíński, Warszawa 2013.
- Archeologia totalitaryzmu. Ślady represji 1939–1956*, red. O. Ławrynowicz, J. Żelazko, Łódź 2015.
- Cieřła R., Trzcíński M., Szwagrzyk K., Drawc M., *Interdisciplinary Examination of Documents of Historical Significance*, „International Journal of Conservation Science” 11, 2020, nr 3, s. 669–678.
- Cybulski B., *Analiza stanu więźniów w podobozach KL Gross-Rosen kompleksu „Riese” w latach 1944–1945*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 7, 1981, s. 259–293.
- Cybulski B., *Z badań nad śmiertelnością wśród więźniów KL Gross-Rosen w Górach Sowich w latach 1944–1945*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 8, 1982, s. 275–308.
- Djurić M., Starović A., *Forensic Archaeology in Serbia: From Exhumation to Excavation*, [w:] *Forensic Archaeology: A Global Perspective*, red. W.J. Mike Groen, N. Marquez-Grant, R.C. Janaway, Hoboken 2015, s. 149–157.
- Dróždź D., *Zbrodnie ludobójstwa w międzynarodowym prawie karnym*, Warszawa 2012.
- Etcheberria F., Herrasti L., Serulla F., Márquez-Grant N., *Contemporary Exhumations in Spain: Recovering the Missing from the Spanish Civil War*, [w:] *Forensic Archaeology: A Global Perspective*, red. W.J. Mike Groen, N. Marquez-Grant, R.C. Janaway, Hoboken 2015, s. 489–497.
- Górecki A., *Metody wykorzystywane przez polskich kryminalistyków i archeologów przy eksploracji mogił — różnice i zbieżności*, „Acta Universitatis Lodzensis. Folia Arcaeologica” 2017, nr 32, s. 23–46.
- Hanson I., *Forensic Archaeology and the International Commission on Missing Persons: Setting Standards in an Integrated Process*, [w:] *Forensic Archaeology: A Global Perspective*, red. W.J. Mike Groen, N. Marquez-Grant, R.C. Janaway, Hoboken 2015, s. 415–425.
- Hasil P., Novák D., Hasil J., *Smrt dolu Sauersack/Rolava (okres Sokolov). Zánik důlního závodu v mezioborové perspektívě*, „Archeologia Historica” 40, 2015, nr 1, s. 179–205.
- Iwanek T., *Zbrodnie ludobójstwa i zbrodnie przeciwko ludzkości w prawie międzynarodowym*, Warszawa 2015.
- Jakubowski O., *Przestępczość przeciwko dziedzictwu martyrologicznemu związanemu z Holocaustem — zarys zagadnienia*, [w:] *Przestępczość przeciwko dziedzictwu kulturowemu. Diagnostyka, zapobieganie, zwalczanie*, red. M. Trzcíński, O. Jakubowski, Wrocław 2016, s. 103–114.

⁵⁷ Przykładem mogą tu być filiacje KL Gross Rosen między innymi w Górach Sowich czy Kamiennej Górze, których status prawny jest niejednoznaczny, a prowadzona w nich aktywność komercyjna wzbudza niekiedy kontrowersje.

⁵⁸ Szerzej: *Badanie roli dziedzictwa kulturowego w budowaniu (narodowej) tożsamości w sytuacjach pokonfliktowych*, Warszawa 2019 (materiały konferencyjne).

- Kajda K., Kobialka D., *Archeologia współczesności jako odpowiedź na kryzys dyscypliny*, „Ochrona Zabytków” 2007, nr 2, s. 27–45.
- Kamola A., Różycki S., Bylina P., Lewandowski P., Burakowski A., *Forgotten Nazi Forced Labour Camps: Arbeitslager Riese (Lower Silesia, SE Poland) and the Use of Archival Aerial Photography and Contemporary LiDAR and Ground Truth Data to Identify and Delineate Camp Areas*, „Remote Sensing” 12, 2020, nr 11, 1802, doi:10.3390/rs12111802.
- Katyń w świetle badań terenowych 1994–1995*, red. M. Głosek, Toruń 2004.
- Kola A., *Archeologia zbrodni. Oficerowie polscy na cmentarzu ofiar NKWD w Charkowie*, Toruń 2005.
- Kola A., *Badania archeologiczne na terenie byłego niemieckiego nazistowskiego obozu zagłady w Bełżcu*, [w:] *Archeologia totalitaryzmu. Ślady represji 1939–1956*, red. O. Ławrynowicz, J. Żelazko, Łódź 2015, s. 95–134.
- Kola A., *Sprawozdanie z archeologicznych badań na terenie b. obozu zagłady Żydów w Sobiborze w 2000 r.*, „Przeszłość i Pamięć. Biuletyn Rady Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa” 2000, nr 3, s. 89–92.
- Kowalski J., Kudelski R.J., Rekuć Z., *Tajemnice Riese*, Kraków 2009.
- Krzan B., *Celowość kodyfikacji zbrodni przeciwko ludzkości przez Komisję Prawa Międzynarodowego ONZ*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 42, 2020, nr 2, s. 45–68.
- Kwapiński A., Piskorski M., Molski W., *Poszukiwania zabytków pod nadzorem archeologicznym na terenie dawnego niemieckiego nazistowskiego obozu koncentracyjnego i zagłady w Stutthof*, [w:] *Archeologia w miejscach pamięci. Prace archeologiczne a nielegalne poszukiwania. Przystępczość wobec dziedzictwa archeologicznego oraz martyrologicznego*, red. K. Krawczyk, Sztutowo 2019, s. 17–28.
- Lamparska J., *Imperium małych piekieł. Mroczne tajemnice obozu Gross-Rosen*, Kraków 2019.
- Lamparska J., *Ostatni świadek. Historia strażników hitlerowskich skarbów*, Kraków 2022.
- Las Natoliński. Miejsce zbrodni wojennej w listopadzie 1939 roku*, red. O. Ławrynowicz, K. Dziurdzia, Warszawa 2021.
- Lynch T., Cooksey J., *Battlefield Archaeology*, Chalford 2007.
- Maciejewski M., *Filie obozu koncentracyjnego Gross-Rosen w Górach Sowich (1943–1945)*, „Studia nad Faszyzmem i Zbrodniami Hitlerowskimi” 1, 1974, s. 117–142.
- Mróz R., *Projekt Riese*, Poznań 2022.
- Piekalski J., *Archeologia historyczna w Europie Środkowej*, „Ochrona Zabytków” 2017, nr 2, s. 5–11.
- Schlachtfeldarchäologie. Battlefield Archaeology*, red. H. Meller, Halle 2009.
- Sojka T., *Kryminalistyczna problematyka zbrodni Wehrmachtu na jeńcach wojennych*, t. 1–2, Poznań 1974. [niepublikowana rozprawa doktorska; maszynopis w Katedrze Kryminalistyki UW].
- Stadnicki T., *Funkcja śledcza Instytutu Pamięci Narodowej — Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu*, „Prokuratura i Prawo” 2006, nr 6, s. 102–107.
- Szwagrzyk K., *Cmentarz Osobowicki we Wrocławiu. Pola ofiar komunizmu*, Warszawa 2021.
- Szwagrzyk K., *Straceni na Dolnym Śląsku 1945–1956*, Wrocław-Rzeszów 2002.
- The Scientific Investigations of Mass Graves: Towards Protocols and Standard Operating Procedures*, red. M. Cox, A. Flavel, I. Hanson, J. Laver, R. Wessling, Cambridge 2008.
- Trzcński M., *Kryminalistyka i archeologia sądowa w procesie poszukiwania ukrytych zwłok*, Warszawa 2021.
- Trzcński M., *Przystępczość przeciwko dziedzictwu martyrologicznemu — uwagi wstępne*, „Studia nad Autorytaryzmem i Totalitaryzmem” 42, 2020, nr 3, s. 83–97.
- Waingertner P., *Eksterminacja obywateli Drugiej Rzeczypospolitej pod okupacją niemiecką w latach II wojny światowej*, [w:] *Las Natoliński. Miejsce zbrodni wojennej w listopadzie 1939 roku*, red. O. Ławrynowicz, K. Dziurdzia, Warszawa 2021, s. 14–26.
- Wrzosek J., *Od archeologii pól bitewnych do archeologii konfliktów*, [w:] *Materiałne pozostałości konfliktów i zbrodni XX wieku w świetle najnowszych badań archeologicznych*, red. H. Mik, W. Węglińska, Gdańsk 2019, s. 32–42.